

ԱԴԱՆԱՅԻ 1909 թ. ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐՆ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

Տարեկի Ղալթախչյան

1908 թ. գարնանը տեղի ունեցած երիտրուքերի հեղաշրջման հետևանքով Օսմանյան կայսրությունում վերականգնվեց 1876 թ. սահմանադրությունը,¹ և երկրում առժամանակ հաստատվեց մամուլի ազատություն: Սահմանադրության ընդունումը և երիտրուք կառավարողների շրայլ խոստումներն ընդհանրական հայրենիքի, Օսմանյան կայսրության բոլոր ազգությունների ազատության ու իրավահավասարության մասին լավատեսություն էին ներշնչում հայ հասարակությանը, այդ թվում և՝ հայ լրագրողներին: Սակայն այս բարենպատ ժամանակաշրջանը շոտով ավարտվեց, և երիտրուքերը, մոռանալով հեղաշրջման ընթացքում իրենց սատարած ազգային փորքամասնությունների ներկայացուցիչներին տված խոստումները, արագորեն սահմանափակումներ մտցրեցին խոսքի ազատության մեջ:² Սահմանադրության և իրավահավասարության կարգախոսների նկատմամբ հայ ժողովրդի հավատն ու վատահությունը լրցորեն սասանվեց 1909 թ. ապրիլին Աղանայի նահանգում կազմակերպված կոտորածներով, որոնց հետևանքով զոհվեցին մոտ 30000 հայեր:

Աղանայի ջաղոքերը շրջադարձային նշանակություն ունեցած պոլսահայ և ընդհանրապես արևմտահայ մամուլի համար, որն ազատվեց երիտրուքական կառավարության և կոսակցության՝ երկիրը քաղաքակրթելու և եկոպականացնելու երևութական ու կերծ ձգությունում նկատմամբ ունեցած պատրանքներից:

1909 թ. ապրիլին Աղանայում կազմակերպված հայության կոտորածներին հաջորդող առաջին ամիսներին արևմտահայ մամուլի հրապարակումները ցույց են տալիս, որ ջաղոքերը հայերի համար անսպասելի էին (թեև հայ ժողովրդի նկատմամբ բռնությունների ու ջաղոքական բնույթով, սակայն հրապարակվեցին նաև խիստ արժեքավոր նյութեր (հայ և օտարերկյա ականատեսների վկայություններ, դիվանագիտական փաստաթղթեր, արտասահմանյան մամուլում լույս տեսած հոդվածներ և այլն), որոնք հայ հասարակությանը ներկայացրին Աղանայի 1909 թ. կոտորածների ողջ ընթացքն իր աղետայի հետևանքներով՝ այն հիմնավոր եզրակացությամբ, որ ջաղոքերի իրական կազմակերպիչները երիտրուքերն են:

Մինչև սահմանադրության հոչակումը Աղանայում կյանքն ընթանում էր համեմատաբար խաղաղ՝ առանց սովորական այն հալածանքների, որոնք առկա էին մյուս նահանգներում, սակայն դրանից հետո նկատվեց որոշակի լարվածություն հայերի և քուքերի միջև, ինչը հետևանք էր սահմանադրության հոչակմանը նվիրված բազմաթիվ ցնծության

1 1876 թ. «Նոր օսմանները» գահընկեց արեցին սովորան Արդու Ազիզին և նոր գահակալ Արդու Համիդ II-ին հարկադրեցին ընդունել իրենց պարագլուխներից մեջ՝ Միջիադ փաշայի կազման սահմանադրությունը, սակայն Արդու Համիդ II-ը 1878թ. վերացրեց սահմանադրական վարչակարգը և ստեղծեց միահենձան բռնակալական իշխանություն: Երիտրուքական հեղաշրջման մասին մանրամասն տես Ռուլյովա Բ., Մլադուրեցկայ քեվոլուց 1908-1909 թ. Մ., 1977, Մանեկշտամ Ա., Երիտասարդ թյուրքերի պետությունը, Էջմիածին, 1916, Feroz Ahmad, The Yong Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish politics 1908-1914, London, 1969, Buxton R. C., Turkey in Revolution, London-Leipzig, 1909:

2 Սահակյան Տ., Մամուլի գրաքննությունը և լրահոսի նկատմամբ կիրառվող արգելվները Օսմանյան թորքայում 1914-1916թթ., Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, ՀՅԹԻ, թիվ 6, Եր. 2002, էջ 35:

Տարեկի Հայրախցան

հավաքների և հայերի մեծարման, որոնց իմաստը հետամնաց մուսուլմանները սխալ ընկալեցին և մասնակցեցին կազմակերպված ջարդերին ու թալանին:³ Ոգևորության այս շրջանում Թուրքիայի պատմության մեջ աննախաղեա հայերի և թուրքերի համերաշխության ցույցեր էին կազմակերպվում, թուրքական թերթերում բազմաթիվ հոդվածներ էին հրապարակվում հայ ժողովրդի մասին, հնչում փոխադարձ բարեմադրանքներ: Եթե 1908 թ. աշնանը հիմնվեց հայկական «Ժամանակ» օրաթերթը, շորջ տասը թուրքական թերթեր («Սապահ», «Իզգամ», «Յենի զազետա», «Սաատեր», «Թանին», «Հուգուզը ումումին», «Թերձիմանը հազիգար») ողջունեցին իրենց գործընկերներին՝ բարձր գնահատելով հայերի դերը թուրքական մշակույթի զարգացման գործում և ազատության համար մղված պայքարում:⁴ Նման միջոցառումներն առիթ հանդիսացան թուրքական հետադիմական շրջանների մոտ նախանձի և ատելության բորբքմանը հայերի դեմ:

Դարասկգրի՝ մինչև Արդուլ Համիդի բռնապետության ավարտը, Կ. Պոլսում և Զմյուռնիայում լուս էին տեսնում շորջ երկու տասնյակ հայկական պարբերականներ, իսկ 1908 թվականից մինչև Մեծ Եղեռն՝ ավելի քան 120 թերթեր և ամսագրեր:⁵ 1908-1914 թթ. արևմտահայ մամուլի զարգացման առանձին փող է: Այս շրջանում Կ. Պոլսում շարունակվում էին հրատարակվել հրապարակախոսական ու հասարակական արժեկշոռվ առանձնացող «Բյուզանդիոն» (1886-1918, տնօրեն՝ Բ. Քեչյան) և «Մանզումե-ի Էֆրյար» («Մտորումների շարք», 1866-1919, հրատարակվում էր հայերեն, տնօրեն՝ Հ. Գայսերյան) օրաթերթերը: Իր հասարակական ու մշակութային կարևոր նշանակությունն էր պահում «Արևելյան մամուլ» շարաթաթերթը (հրատարակվել է մինչև 1909 թ): Հեղափոխությունից հետո սկսեցին լուս տեսնել Կ. Պոլսում «Ժամանակ» (1908-1914), «Կոհակ» (1909-1914), Զմյուռնիայում՝ «Դաշինք» (1909-1919) և «Աշխատանք» (1910-1914) թերթերը և այլն: Նկատելի էր նաև Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում հրատարակվող պարբերականների թվաքանակի շեշտակի աճ:⁶ Այս շրջանում միայն Կ. Պոլսում հրատարակվում էին տասից ավելի արևմտահայ երգիծական պարբերականներ, որոնց ծնունդն իսկ ազատ մամուլի սկզբնավորման յուրօրինակ ցուցիչ էր: Պալմիրա Բրումերը 1908-1911 թթ. Կ. Պոլսի երգիծական մամուլի պատմությանը նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ ցույց է տալիս, որ երգիծական մամուլն այս շրջանում այնքան ակտիվ և անկանոն էր, որ իր քաղաքական ծաղրանկարների մեկնարանման միջոցով ճնշում էր գործադրում Արդուլ Համիդ II-ի վրա՝ ընդունելու սահմանադրական վարչակարգը:⁷

Սահմանադրության առաջին օրերին հայ կուսակցությունները չունեին իրենց պաշտոնաթերթերը, բավարարվում էին զերազանցապես բանավոր բարոզությամբ և իրենց զա-

3 Տե՛ս Հ. Յ., Ածանուած աշխարհական պատմությունը, Երևան, 1909, ս. 5:

4 Տե՛ս Սուլփանիա Գ., Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության, ԽՍ. III, Եր., 1975, էջ 12

5 Օսմանյան կայսրությունում գրաքննության կասեցմամբ հայութափոր նոր պարբերականներ հրատարակվեցին, ինչպես դա հետևեց Ֆրանսիական հեղափոխությանը: (Tülay Keskin, Feminist/Nationalist discourse in the first year of the Ottoman Revolutionary (1908-1909) Readings from the magazines of Demwt, Mekhashi an Kadin (Salonica), The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara, 2003) Հեղափոխությունից հետո լուս ընծայված պարբերականների ընդհանուր թիվը ներկայացնելու համար հետինական մեջքերում է տարբեր աղբյուններ. ըստ դրանցից մենք, եթե 1879-1907 թթ. լուս էին տեսնում 103 թուրքական թերթեր, ապա միայն 1908թ հրատարակվեցին 240 նոր պարբերականներ, իսկ, ըստ մեկ այլ աղբյուրի՝ 1908 թ. նոր թերթերը 353-ն էին, 1910 թ.՝ 130, 1911թ.՝ 124 (դրանցից շատերը միայն մի քանի համար տպագրվեցին):

6 Տե՛ս Խառասոյան Ա., Արևմտահայ մամուլ XX դարի սկզբին, Ժուրնալստիլա (Տեսության և պատմության, հարցեր), պ. Ա., Ե., 1999, էջ 79-80:

7 Tülay Keskin, Feminist/Nationalist discourse in the first year of the Ottoman Revolutionary (1908-1909)..., p. 9.

դափարները՝ տարածում գոյություն ունեցող թերթերով:⁸

1908 թ. Երիտրուրբերի հեղաշրջումից հետո պարբերական մամուլի գործունեության համար սկսված բարենպաստ ժամանակաշրջանը՝ պայմանավորված գրաքննական հսկողության վերացմամբ, մեծ ոգևորություն առաջացրեց արևմտահայ մտավորականության շրջանում: «Ինչ ծանր անարգանք էր մարդկային հանճարուն այն ատելի և անխու գրաքննութեան ներկայութիւնը մամլուն քով: Այդ խաւարի պաշտօնայք խոյս տուին լոյսէն, կը յուսանք, որ ալ չվերադառնան», - գրում է արևմտահայ գրող-հրապարակախոս Թեոդիկը (Թեոդորոս Լարճնաճյան) 1909 թ. «Ամենուն տարեցույցում»:⁹ «Ժամանակ» օրաթերթի առաջին համարում լույս տեսած «Կասկածուները» հոդվածում գրող-հրապարակախոս Զապել Եսայանը 1908 թ. հովհանու 11(24)-ը պատմական դարձած թվական է համարում, որից հետո արևմտահայ մամուլը, որը մինչ այդ լուսում էր, բարձրածայնեց համերաշխության, եղբայրության, անհրաժեշտ պայքարի և քաղաքացիական պարտավորությունների մասին: Զ. Եսայանը, խոսելով հեղափոխության շնորհած ազատության մասին, ափսոսանք է հայտնում, որ կան հոռեւտեսներ, որոնք կասկածներ են սերմանում հայության մեջ: Հեղինակը վստահեցմում է, որ իին օրերն այլևս չեն վերադառնա, և հոռեւտությունը դիտում է որպես տխուր երևույթ նոր կյանքի մեջ:¹⁰

Այս շրջանում արևմտահայ մամուլի էջերում հաճախ էին հնչում կարծիքներ, որ հեաց մամուլը պետք է ցոյց տար հայ ժողովրդի վերքերը բուժելու միջոցները և այն ուղին, որին պետք է հետևեր ժողովորդը, և որ մամուլը պետք է լույս սփռեր խավարում գտնվողների վրա: Մինչդեռ ընթերցող հասարակությունը դատապարտված էր շարունակել կարդալ անձնական պողթկումների արդյունք դարձած հրապարակումներ:¹¹ Ըստ արևմտահայ լրագրող Ենովք Արմենի՝ պոլսահայ և ոչ մի թերթ, բացառությամբ «Բյուզանդիանի», չկարողացավ հեռատեսորեն և անկաշկան վերլուծել քաղաքական դեպքերը. «Լրագրութիւնը, ինչպես բռնապետութեան շրջանին, նոյնպէս ազատ մամուլի շրջանին ալ, չկրցաւ հանդիսանալ դեկավար ոտք մը՝ որ տէր ըլլար նտարրական հոսանքին, զայն վարեր գիտակցօրէն և ուղղէր իր արժանի դերին»:¹² Քանի որ Կոստանդնուպոլիսն ու Զմյուռնիան արևմտահայ հասարակական մտքի կենտրոններն էին, որտեղ հրատարակվում էր արևմտահայ պարբերականների գերակշիռ մասը, ապա հենց այդ քաղաքների հայկական մամուլը պետք է հասարակության ուշադրությունը սևուեր գավառում սկսված բռնությունների խնդրի վրա:

Երիտրուրբերի հեղաշրջումից հետո արևմտահայ թերթերում զգալի տեղ էր հատկացվում բռնատիրության տարիների վերապատճերին, տպագրվում էին մեծ քանակությամբ հուշեր: Նկատելի է նաև հայ ազգի թերթությունների մեջ խորանուխ լինելու քննադատական ձգուումը, մինչդեռ երկրորդական նշանակություն էր տրվում երկրում օրեցօր ահազնացող տնտեսական ու քաղաքական բռնություններին (զավարի դրության վատթարացում, օսմանյան խորհրդարանի ընտրություններում փորբանանությունների ընտրական իրավունքների կազմակերպված ունահարում և այլն): «Ֆրու-Փրու» շարաթաթերթի տնօրեն Վահան Փափազյանը, անդրադառնալով մամուլում արծարծվող՝ հայերի նկատմամբ բռնությունների, վիլայեթներում ոչ հայ կուսականներ նշանակելու և այլ խնդիրների նկատմամբ հայ ընթերցողի ունեցած հետաքրքրությանը, գրում է. «... ձեր խուալն է աշխարհը

8 Տնտ Սիրունի Յ., «Ազատամարտ»ի սերունդը, «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, թի 7, էջ 81:

9 Արանալյան Մ., Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը» 1907-1929, Եր., 1981, էջ 27:

10 Տնտ «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 15-18.X.1908:

11 Տնտ «Փինիկ», Կ. Պոլիս, 1909, թի 4, էջ 1: Տնտ նաև «Անդրանիկ», Սերաստիա, 5-18.XII. 1909:

12 Ենովք Արմեն, Թրքահայ գրականութիւնը մամուլի ազատութեան թականին, Ղալաթիա, 1909, էջ 12:

Տարեկի Ղալթախչյան

մութ տեսնել, յուսահատական գտնել իրաց վախճանը եւ կոկորդիլոսի կեղծ արցունքներ թափել ձեր այնքան սիրած հայրենակիցներու թշուառութեան վրայ»:¹³

Սակայն Ադանայի 1909 թ. ջարդերը արևմտահայ մամուլը դուրս բերեցին այս թմբի-րից. նամուլի ուշադրության կենտրոնում հայտնվեց զավառում սկսված բռնությունների հարցը: «Արևելյան մամուլի» հողվածագիր Լևոն Մկրտիչյանը ցավով է նշում, որ հայ ժողովուրդը չարաչար սխալվել ու խարվել է՝ մի պահ հուսալով, թե թուրք սահմանադրական կառավարությունը արմատապես պիտի հեղաշրջեր երկիրը. այն նույն հին, կործանարար քաղաքականության շարունակողն էր, որի անմշական հետևանքներից մեկը եղավ Ադանայի ջարդը:¹⁴ «Կոհակ» շարաթաթերքը 1909 թ. մայիսի 30-ին հրապարակած հողվածում հաղորդում է, որ «Սահմանադրութեան հոչակումն ի վեր մեր թշուառացած հայրենիքը ոչ միայն իր որդիներու ստեղծագործ ու շինարար աշխատանքի պտուղները վայելելու քաղլոր չունեցաւ, այլ սարսափի, կոտորածի կեանք մըն ալ անցուց և այժմ չգիտէ, թէ ինչ պիտի զայ իր զլիսին: ...Կիլիկիայի կոտորածները եւ նաև դեպքերը զօրաւոր պատճառներ են, որոնք առաջացնում են անվստահութեան ու թշնամութեան զգացումներ»:¹⁵ Իսկ «Կառավինատ» քաղաքական-երգիծական շարաթաթերքի «Զարդարեր հողմունք» հողվածում կարդում ենք. «Որո՞ն մտքէն կ'անցնէր թէ մէկ իշնող Համիտի փոխարէն բիրաւոր Համիտներ պիտի բուսնէին. որո՞ն մտքէն կ'անցնէր թէ Սահմանադրութեան վերահաստատումը աւելի փորձանաւոր պիտի դառնար քան Բռնակալութեան շարունակումը»:¹⁶

Հայ հասարակությունը սկզբնական շրջանում հավատաց երիտրուրքերի անիմոն հավաստիացումներին, թէ Կիլիկիայի կոտորածները կազմակերպել են համիդյան վարչակարգի հետևորդները: «Բյուզանդիոնում» տպագրված լրատվությունից տեղեկանում ենք, որ Զմյուռնիայի զինվորական հրամանատարն այցելել է Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Եղիշե եպ. Դուրյանին և, խոսելով Ադանայի վերջին կոտորածի մասին, հաստատել, որ այն կազմակերպել են բրնապետության կողմնակիցները:¹⁷ Սկզբնական շրջանում «Ժամանակը» ևս հավատում էր, որ Ադանայի ջարդը «հին իրադարձությունների հետևանք է», և Վաստակեցնում էր ժողովրդին, որ հայության նկատմամբ որևէ մասնավոր թշնամանք չկա, քանի որ հայ ժողովրդի ճակատագիրը կապված է երկրի ընդհանուր ճակատագրի հետ:¹⁸ Իսկ «Արևելյան մամուլը» արդեն ապրիլի 28-ին գրում է. «Այդ ամէն ահուելի եւ սարսափելի դեպքերն ու իրողութիւնները մեծ մարդասպանին վերագրուեցան եւ մեզի կ'մնար յամոզվիլ ու ընդունիլ այս վերագրումը, իբրև ամէնէ մեղմացուցիչը եւ նպատակահարմարը՝ միմիթարութեան ամենափորք եզր մը գտնելու համար»:¹⁹ Հատկանշական է, որ այս հրապարակման մեջ ընդգծվում էր նաև այն, որ հայերը չէին ցանկանում հավատալ երիտրուրքերի մեղակցությանը: Երիտրուրքերի նկատմամբ հայերի վստահության մասին է խոսվում նաև «Նյու Յորք թայմս»-ի 1909 թ. ապրիլի 23-ին հրապարակված հայորդագրության մեջ. «Հայերը, ընդունելով, որ կոտորածները կազմակերպել և իրագործել են համիդյան վարչակարգի հետևորդները, հետագա պաշտպանություն են սպասում երիտրուրքերից»:²⁰

13 «Ֆրու-ֆրու», Կ. Պոլսի, 1909, թի 5, էջ 1:

14 «Արևելեան մամուլ», Զմյուռնիա, 1909, թի 23, էջ 53:

15 «Կոհակ», Կ. Պոլսի, 30.V.1909:

16 «Կառավինատ», Կ. Պոլսի, 1910, թի 9, էջ 132:

17 «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլսի, 23.IV-6.V.1909:

18 «Ժամանակ», 4-17.IV.1909:

19 «Արևելյան մամուլ», 1909, թի 18, էջ 509-510:

20 Kloian R., The Armenian Genocide. News Accounts from the American Press 1915-1922, USA, 2004,

Զարդերը համիդյան վարչակարգի հետևորդների կողմից կազմակերպելը հավանական էր թվում այն պատճառով, որ ին պաշտոնյաներից շատերը երիտրուրքական հեղաշրջումից հետո էլ, հատկապես զավառներում, պահպանում էին իրենց դիրքն ու հեղինակությունը: Սակայն կարծ ժամանակ անց՝ մայիս-հունիս ամիսներին, պղևահայ մամուլին հայտնի դարձավ Զարդերին երիտրուրքական իշխանությունների ոչ միայն մասնակցությունը, այլև կազմակերպիչ դերակատարությունը: Կառավարությունը պատասխանատուններին պատժելու փոխարեն ոչ միայն կոտորածների ողջ մեղքը բարդեց հայերի վրա, այլև արգելեց անգամ սպանվածների անունները հաղորդել իրենց հարազատներին՝ թույլատրելով հիշատակել միայն ողջ մնացածներին: Տարօրինակ չէ, որ հայ կոտորելը չէր արգելվում, սակայն սպանվածների անունները տեղեկացնելի արգելվում էր:²¹

Մայիսի 13-ին «Ժամանակում» լույս տեսավ Զարդերի ականատես Լևոն Փափազյանի հոդվածը, որում հեղինակը կոտորածների կազմակերպման ընթացքում անուրանայի էր համարում «Եթիտալ» («Երևակայություն») լրագրի խմբագրապետ Իհսան Ֆիքրիի դերը, որը, Աղանայում Զարդեր հրահրելու գործում Եթթիհատին օգնող ամենամեծ ուժը լինելով, տպագրում էր հայերին զրպարտող սուս լուրեր:²² Նման հրապարակումները նպատակ ունեին մահմեղականներին գրգռելու հայերի դեմ. «Եթիհաթապաշտներուն դրդիչներու բուն նպատակները թէեւ քաղաքական էին, քայլ անոնք կրօնական մոլեռանդրությունը գրգռելով միայն կրօնային իրենց այդ նպատակներուն հասնի»:²³

Արևմտահայ մամուլում օր օրի գերակշռում էին հոչակված սահմանադրության նկատմամբ քննադատական և անվատական վերաբերմունք ունեցող նյութերը: Իսկ ավելի ուշ «Բութանիա» պարբերականում հոդվածագիր Ա. Պազպազյանը, խոսելով սահմանադրության հոչակության հետո խոստացված համերաշխության և այդ ուղղությանը ոչ մի քայլ չարած երիտրուրքերի մասին, համոզված է, որ «որևէ գաղափար մը կարելի է իրականացնել հոն՝ ուր զանիկա ըմբռնելու, մարտելու կարողությինն ու տրամադրությինը կայ: ...այլապէս, ինչով բացատրել այն բոլոր սարսափներն ու ատելությները՝ որ սահմանադրության առաջին օրերուն իսկ անցաւ հայարնակ զաւաներու, քաղաքներու վրայէն....: Ինչպէս մեկնել, ու ինչով արդարացնել վերջապես Աստանայական Մեծ Եղեռնը, որ ամենն խոչը վերը բացաւ Հայութեան կողին վրայ...»:²⁴ Այս կոտորածները հասարակության կողմից չեն ընկալվում որպես առանձին դեպքեր, այլ՝ շարունակական քաղաքականության մի մաս: Արևմտահայ մամուլի էջերում այս Զարդերը համիդյան կոտորածների հետ համեմատելի է ավելի սարսափելի էին ներկայացվում և նույնիսկ բնորոշվում որպես Մեծ Եղեռն, երբեմն ակնարկվում էր նաև սպասվող ավելի մեծ արհավիրքի մասին:²⁵

Արևմտահայ մամուլի էջերում տեղ գտան նաև Զարդերի գեղարվեստական նկարագիրը կրող հրապարակումներ: «Տիսոր խոհեր Աստանայի կրորուստին առթիվ» հոդվածում հեղինակը, նկարագրելով «արհինոտ հայրենիքն ու տիսրատեսի իրականութիւնը», նշում է, որ հայությունը ստիպված է «ապրիլ առանց ապագայի, ապրիլ առանց ժայիտի, ապրիլ ցաւոտ ու փշոտ սրտով, միշտ ձեռքը կուրծքին... միշտ սուրը գրիսուն...»:²⁶

Կիլիկիայի կոտորածներից հետո երիտրուրքական իշխանությունները սաստկացրին

6երդիր, թ. 17.

21 Աշմեան Հ., Աստանայի Եղեռնը և Գոնիայէ յուշեր, Նիւ Եռք, 1950, էջ 22:

22 «Ժամանակ», 13-26.V.1909:

23 «Սասուն», Վ. Պոլիս, 1909, թի 3, էջ 1-2:

24 «Բութանիա», Աստանայ, 1910, թի 7, էջ 1-2:

25 «Ակետարեր», Վ. Պոլիս, 1910, թի 1, էջ 21:

26 «Անդրանիկ», Սեբաստիա, 16.V. 1909:

Տարեկի Հայրախչյան

արևմտահայ մամուլի նկատմամբ հետապնդումները: «Զայն հայրենյաց» շաբաթաթերթը հաղորդում է, որ «Մանզումի էֆյարում» հրապարակված «Ընդհանուր ջարդ» հոդվածի համար Ա. Քյուրքճյանը և թերթի արտոնատերը ենթարկվել են հետապնդումների, և նրանց գործերը հանձնվել են Պատերազմական ատյան, իսկ «Բյուզանդիոն» օրաթերթի հրատարակությունը դադարեցվել է (տուգանքների ենթարկելու և որոշ ժամանակով դադարեցվեց նաև «Մանզումի էֆյարը»):²⁷ Արևմտահայ մամուլի նկատմամբ վերսկսված հետապնդումների առիթով Թեոդիկը գրում է. «Տպագրական տեսչութեան մոլեգնու հարկերի տակ վերստին իր կեղակարծ ներկայութիւնն էր դրել» գրաքննությունը, որի նպատակն էր «սանձել մասնաւրապէս իրերապարսաւ պայքարը» և հատկապես «իրենց կապանքները թօթափած... տարիների բռնակալութեան դէմ քինայույզ յարձակումներ» գործող լրագրողներին:²⁸

Զարդերի հենց սկզբից Կ. Պոլսի ու Զմյուռնիայի հայկական պարբերականների էջերում տպագրվեցին աղետալի դեպքերը մանրամասն նկարագրող ականատեսների վկայություններ: Հասարակական գործիչ Արշակունի Թեոդիկը (Ճեզվեճյան), որը «Ազգանվեր հայուհյաց ընկերության» կողմից աղետյաններին օգնելու համար մեկնել էր Կիլիկիա, գրում է, որ շատ հայերի տներում նույնիսկ արգելված էր թերթերում հրապարակված ականատեսների սարսափելի պատմությունները կարդալ, քանի որ «անոնցմով խորապէս ազդուսողներ էին եղած, զգայնիկ անձեր՝ սոսկում ցնցում, ցնցում՝ տագնապ ծածանուտ՝ հիվանդ ինկած էին»:²⁹ Ապրիլի 2-ին Աղանայից փախստական մի հույն պատմում է. «...Հայոց թաղը կրակի մէջ էր. տուն մը այրեցին, որուն մէջ 250 հոգի լեցուած էին, նաւու որիշ շատ մը տուններ, և դեռ կրակի մէջ էր... ճամրուն վրայ 500 տուննոց Հայ գիտ մը այրացաւեր ըրած էին. Մարդ չէր մնացած... Զարդն սկսաւ երեկ իրիկուն ժամ 3ին, եւ դեռ լրացած չէր այս առաօս: Զօրքերն օգնեցին ամէն կերպով. Իրենց հրացաններով թէ մարդ զարկին եւ թէ խանութներու դրունները կոտրելով օգնեցին, և իրենք ալ լցուեցան աւարով: Էշրաֆն և ուլեման³⁰ կրնային առաջքն առնել, բայց թուրքերը կ'ըսէին թէ վերէն հրաման կար որ չմիջամտեն: ... Աստուած ողորդի այս բազմաչարչար Ազգին»:³¹ Զարդերի ականատես Հակոբ Թերզյանը գրում է, որ Կ. Պոլսի մի օրաթերթի ցանկացել է հեռագիր ուղարկել «սարափելի ջարդ, թալան, հրդեհ, սոսկալի թշուառութիւն, պաշարման վիճակ» բռվանդակությամբ, սակայն հեռագրատան պաշտոնյանները չին ընդունել՝ ասելով, որ կուսական արգելել է շարդի մասին հեռագիր ուղարկել, և իրենց տրված հրամանի համաձայն՝ խճրագրում էին նման հեռագրերը «ոոջ առողջ ենք» խորքերով:³²

Կոտորածների ընթացքում և հետո Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի հայ մամուլում հրապարակվեցին նաև օստար ականատեսների վկայություններ և այդ օրերին արտասահմանյան մամուլում լուս տեսած նյութեր: «Աստանայի ջարդերն ամերիկացի միսիոնարներուն համեմատ» խորագրով «Բյուզանդիոնը» տպագրեց հեռագրերի շարք: Աղանայում ամերիկացի միսիոններների դեկավար Ուլիյամ Շեմբերսը մայիսի 1-ին Մերսինից Լոնդոն ուղարկած հեռագրի մէջ գրում է. «... Զարդը կատաղաբար վերսկսաւ կիրակի օրը: Ապրիլ 12(25)ին, զօրքերն ու պաշրապուգները սարսափելի հրացանաձգութիւն մը սկսան Հայոց վարժարանի վրայ, ուր իբր երկու հազար անձինք ապաստանել էին: Խսկոյն հրդեհեցաւ շէնքը, եւ

27 Տես «Զայն հայրենեաց», Կ. Պոլսի, 10-23.IV.1909:

28 «Ամենուն տարեցոյցը», Կ. Պոլսի, 1916-1920 թթ., էջ 270:

29 Թեոդիկ Ա., Ամիս մը ի Կիլիկիա, Կ. Պոլսի, 1910, էջ 24:

30 Թուրք երեկիներ և հոգևոր դասի մերկացուցիչներ (eşraf, ulema):

31 «Բիուզանդիոն», Կ.Պոլսի, 8.IV-21.V.1909: Տես նաև «Զայն հայրենեաց», 10-23.IV.1909:

32 Թէրգեան Յ., Կիլիկիոյ աղէտը, Կ. Պոլսի, 1912, էջ 58:

շէնքէն փախչող ապաստանեալները դուրս երեւալուն պէս հրացանի բռնուեցան: Շատերն ալ կորան բոցերու մէջ: Աւերիշ հրդեհն անխափան շարունակեցան մինչեւ Գշ. առաօս, հրոյ ճարակ ըլլալով չորս եկեղեցիք և անոնց դպրոցները, և հարիւրաւոր տուններ...»:³³ Բյուզանդ Քեչանը հրապարակեց Տարսոնի ամերիկյան քոլեջի նախագահ Թոնմաս Քրիստիի վկայությունները, որը ջարդերի առաջին օրը Աղանայում էր եղել և, անձամբ շրջելով կոտորածների վայրերում, կազմել բազում վիճակագրեր, ցուցակներ ու տեղեկագրեր կոտորածների մասին: Քրիստին դատապարտում է Աղանայի կուսակալ Ջևադ թէյիհ՝ հայերին ջարդելու պատրաստությունները չկանխելու, կատարվածին որևէ արգելք չդնելու, այլ ընդհակառակը՝ գրգռիչ հեռագրերով շրջակա բնակավայրերի մահմեղականներին ևս հայերի դեմ տրամադրելու համար:³⁴ Անգլիայի հյուպատոսատան առաջին թարգմանիչ Պ. Ֆիցմորիսը, լինելով հայասեր և մարդասեր անձնավորություն, խորապես ազդված Աղանայի նահանգի արյունահեղ դեպքերից, ջարդերի առաջին օրերին հայտարարում է: «Ատանայի խոռվութիւնները արդէն նախապէս պատրաստուած ծրագրի մը հետեւանքներն էին և անոնք բնաւ որտև կապ չունին ունարսիննեռական այն շարժումին որ պայթեաւ անցեալ շարարու մէջ»:³⁵

Այս ամիսներին արևնտահայ թերթերի էշերում սկսեցին տպագրվել ջարդերի ընթացքը նկարագրող դիվանագիտական փաստաթյուրը: «Արևելյան մամուլի» 1909 թ. ապրիլի 28-ի համարում Մերսինում և Խսկեներունում (Ալեքսանդրետ) հավատարմագրված օտարահպատակ փոխհյուպատուսները³⁶ հրապարակեցին կիլիկյան կոտորածների վերաբերյալ պաշտոնական տեղեկություններ պարունակող երկու նամակ. «Պատմութիւնը այս դեպքերը պիտի արձանագրէ ամենասե գոյներով... Զարդ, թաղան, հրդեհ և բռնարարում առանց խոճահարութեան: Մարդկութիւնը կ'ահաբեկի այս տեսարաններէն: Ատանայի շրջականները (Հաճըն, Տեղոր Եղ ևն) ինչպէս նաև թարսու, զոհերով լեցուած է, մարդիկ, կանայք և երեխաններ և ասոնց մեռելական լուսիւնը ցոյց կուտայ աղէտին մեծութիւնը», - գրում է Մերսինի փոխհյուպատուը (13(26).IV.1909) և վերջում ավելացնում, որ ցանկալի է՝ քաղաքակիրք Եվլուպան հաշվի առնի XX դարում տեղի ունեցած այս անօրինակ դեպքերը և ըստ այդմ գործի:³⁷ Երկրորդ նամակում (12(25).IV.1909) Ալեքսանդրետի փոխհյուպատուը ներկայացնում է Աղանայի նահանգի ջարդերի արձագանքը շրջակա բնակավայրերում և տեղեկացնում, որ Դյորք Յոլի 5000 հայ բնակիչ ունեցող գյուղերը պաշարված են զինված 15000 բուրդ լեռնականներով և մի քանի հարյուր չերքեզներով. Բայսահ բանտի բանտարկյալները ազատ են արձակվել և ջարդում, թաղանում ու հրեհնում են տեղի գյուղերն ու ազարակները, նաև տեղեկացնում է, որ թուրքական մի նավ՝ 550 հոգանոց կանոնավոր գործով, ուղղվել է դեպի Դյորք Յոլ (Չոր Մարզապան) անողորությունը վերահաստատելու համար, և հույս է հայտնում, որ նրանք չեն միանա ջարդարարներին հայ ազգը մեկընդմիշտ ոչնչացնելու համար:³⁸

Զարդի բուն կազմակերպիչների՝ նոր իշխանությունների իրական պատկերը պէտք է ի հայտ գար նաև այն բանից հետո, երբ նրանք, ճիշտ համիլյան ոգով, կոտորածների ամբողջ մեղքը սկսեցին բարդել հայերի վրա՝ նրանց մեղադրելով զինված կոմիտե ստեղծելու, առանձին «թագավորության» երազանքներ փայփայելու և օսմանյան թուրքիան անդա-

33 «Բիւզանդին», 25.IV-8.V.1909:

34 Եռոյն տեղում, 14-27.VII.1909:

35 «Արեւելք», Կ. Պոլիս, 9.IV.1909:

36 Ցալոր, մեզ չի հաջողվել պարզել նրանց անունները և որ երկու ներկայացուցիչ լինելը:

37 «Արեւելքնա մամուլ», 1909, թի 18, էջ 519-521:

38 Եռոյն տեղում, էջ 521-522:

Տարեկի Ղալթախչան

մահատելու դավաճանական ձգտումների մեջ: Աղանայի Պատերազմական ատյանի՝ Բ. Դունն ուղղված տեղեկագրում հայերը մեղադրվում էին որպես անկախության կողմնակիցներ. Աղանան, ըստ այդ տեղեկագրի, հայերն ընտրել էին որպես խռովության համար առավել հարմար վայր և ի սկզբանե այստեղ միջոցներ էին ձեռնարկել և նախապատրաստել:³⁹ Միջոցների շարքում նշվում էր կայսրության տարբեր շրջաններից մեծ թվով հայ մշակների Աղանա գալը, որը գարնան և ամռան ամիսներին սովորական երևոյթ էր: «Աստանայի մեջ կ'ամփոփուեր ամենաստուար հայութիւնը իր տնտեսական ու հողագործական բարգավաճ կեանքով», ուստի այս անգամ զիսավոր հարվածը հասցվեց Աղանայի ուղղությամբ, «քանի որ Աստանային տրուելիք հարιածը Կիլիկիոյ սրտին տրուած մահացու հարուածը պիտի ըլլար»:⁴⁰ Հունիսի 6-ին վերը նշված տեղեկագրի բոլոր կետերին հակադառնող փաստարկներ է բերում իր վերլուծական հողվածում Բյուզանդ Քեչյանը:⁴¹

«Բյուզանդիոն» օրաթերթում տպագրված «Կիլիկյան արհավիրքը» հողվածում Սուրեն Պարթևանը ևս, ներկայացնելով կիլիկիահայության կոտորածների ընդհանուր պատկերը, անդրադառնում է իշխանությունների բռնած դիրքին. «Ասենք կ'արդարացնեն կատարուած ու շարունակուող սուկավիթխար հրեշութիւնը: ...եւ կը համարձակին արինի մեջ լողացող Կիլիկեցին ամբաստանել իբրև ապստամք ու աճատական ձգտումներու գործիքն ու արտայալիչը: ...Մինչեւ երբ մեր արինն ու արցունքը պիտի հոսի «Հայկական թագաւորութեան» մը ցնորական, զառանցական վարկածին անունվ...»:⁴² 1909 թ. մայիս-հունիս ամիսներին «Արևելյան մամուլի» էցերում բազմաթիվ էին երիտթուրքական կառավարությանը քննադատող հողվածները, քանի որ ջարդերի բուն պատասխանաւությունը խոստովանելու փոխարեն, իշխանություններն ընտրել էին մեղքը հայերի վրա բարդելու քաղաքականություն:⁴³ Կոտորածներից անմիջապես հետո որպես կոտորածների մեղավորներ Մերսինում և Աղանայում բազմաթիվ հայեր բանտարկվեցին: «Մանզումեի էֆքյար» օրաթերթի մայիսի 4-ի համարում տեղեկանում ենք, որ Աղանայում արդեն 300-ից ավելի հայեր բանտարկված են, իսկ «Մերսինի մեջ բանտարկեալ ոճինը Մուտեղեանը, որուն յանցանքն է տունէն Լեռն թագաւորին սուրին պատկերը եւ մի քանի հայկական պատկերներ ենելը, Էւերեկցի երիտասարդ մը, որուն քովին նմանապէս պատկերներ եւ զքքեր եղած են...»:⁴⁴ Նման անհիմն մեղավրանքներից հետո «Արևելյան մամուլ», «Բյուզանդիոն», «Ժամանակը», «Մանզումեի էֆքյարը», «Զայն հայրենիցը» և այլ թերթեր հրապարակեցին կոտորածների կազմակերպիչներին՝ երիտթուրքերին, մերկացնող նյութեր:

Ուշագրավ են նշված թերթերի այն նյութերը, որոնք վերաբերում են Հասանքեկ գյուղի, Դյորք Յոլի, Հաճընի ինքնապաշտպանական հերոսական կրիվներին: Կազմակերպված ինքնապաշտպանության շնորհիվ հաջողվեց կասեցնել խուժանի ու զորքի հարձակումը և փրկվել ջարդից: «Ժամանակի» մայիսի 12-ի հրապարակումներից մեկում ավում է, որ թեև Դյորք Յոլի երեք գյուղերի 15000 հայեր, երկար ժամանակ պաշարված լինելով 30000 թորքերի կողմից, ի վերջո կարողացել են փրկվել, միևնույն է, հայերի ապագան

39 Տես Բյուզանդիոն, 3-16. VII. 1909:

40 Մուշեղ Եպիսկոպոս Սերովեան, նշվ. աշխ., էջ 11:

41 «Բյուզանդիոն», 6-19. VII. 1909:

42 Նոյն տեղում, 27. IV-10. V. 1909: Տես նաև Պարթևեան Ս., Կիլիկեան արհավիրքը, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 39:

43 Տես «Արևելեան մամուլ», 1909, թիւ 24, էջ 553:

44 «Մանզումեի էֆքյար», 4.V. 1909:

մութ է, քանի որ տեղի իշխանությունները «հայակերներ» են:⁴⁵ Կարելի է եզրակացնել, որ չնայած ինքնապաշտպանությունն ընկալվում էր որպես կոտորած կանխելու միակ ուղի, այնուամենայնիվ, հայ ժողովրդի հետագա ճակատագիրն անորոշ էր թվում: Կիլիկիահայության փրկության համար մամուլում շրջանառվում էին գաղղելու, դավանափոխ լինելու և օսար միջամտությունից օգնություն ակնկալելու միջոցները:⁴⁶ Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Դրոշակը» արևմտահայ մամուլին կոչ էր անում գործադրել բոլոր ուժերը արտագաղթի վտանգավոր գործընթացը կանխելու համար, քանի որ համիլյան կոտորածներից հետո անգամ այն այսքան մեծ չափերի չէր հասնում:⁴⁷ Աղանայի եղեռնի մասին օսմանյան խորհրդարանի համար պատրաստած իր տեղեկագրում Հակոբ Պապիկյանը ցավով եզրակացնում է, որ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության անդամները մասնակցել են Աղանայի եղեռնագործության կազմակերպմանն ու իրազործմանը և նշում, որ այս իրողությունը հաստատված է նահանջի տարբեր հյուպատոսների, ամերիկացի միսիոներների և այլ անձանց կողմից, իսկ արտասահմանյան մամուլի արձագանքների շնորհիվ հասարակական կարծիքը ևս գրեթե համոզված է, որ ջարդերը իրազործել են երիտրուրքերը:⁴⁸

Մուշեղ Եափսկոպոսը «Հայկական մղձավանջը» գրքում իրավացիորեն փաստում է. «Իթթիհատ արիսնի ճամբուն վրայ իր հանդիսաւոր մուտքը ըրած էր Աստանայով: Դժուարթինք կը կայանար սկզբնաւորության և առաջին պատասխանատութենին հաջող խուսափումին մէջ: Երկութին մէջ ալ յաջողած էր»:⁴⁹ Կոտորածներից ամիսներ անց իրավիճակը Կիլիկիայում շարունակում էր լարված մնալ, և օդում կախված էր ջարդի սպառնալիքը: «Մանզումե-ի Էֆրայր»-ի հրապարակումներից մեկում ընդգծվում էր այս կոտորածների կրկնության հավանականությունը և հաղորդվում, որ վախի մթնոլորտն արդեն առկա է Կարինում, Մուշում և Տիգրանակերտում: Հաշվի առնելով այն, որ վտանգը դեռ չի անցել, աշալքությունն ու ամուր ինքնապաշտպանությունը դիտվում էին որպես նոր կոտորածները կանխելու միակ հուսալի միջոց:⁵⁰

1909 թ. Աղանայի և հարակից շրջանների կոտորածների վերաբերյալ արևմտահայ մամուլի առաջին արձագանքներում թեանտ գերիշխում էին ջարդերը համիլյան ռեժիմի հետևորդների կողմից կազմակերպված լինելու տեղեկությունները, սակայն հաշորդող մի քանի ամիսներին արևմտահայ մամուլի հրապարակումների մեծ մասը հասարակությանը բերեց այն իրական համոզմանը, որ ջարդերը կազմակերպված և հրահրված են եղել երիտրուրքական կոտակցական ու կառավարական կենտրոններից, և դրանց իր անմիջական մասնակցությունն է բերել նաև թուրքական կանոնավոր գորքը: Հաճախ, թեև քողարկված, մատնանշվում էր կոտորածների շարունակելի լինելը կամ հայերի զգնության բացակայության դեպքում նոր, ավելի կործանարար ջարդերի հավանականությունը: Նշված ժամանակահատվածում մամուլը հակադարձեց հատկապես երիտրուրքական կառավարության՝ հայերին որպես կոտորածների մեղավոր ներկայացնելու անհիմն փորձերին: Հարկ է նշել, որ Աղանայի կոտորածներից հետո արևմտահայ մամուլի էջերում հրատարակվում էին Օսմանյան կայսրության բոլոր ազգություններին ուղղված՝ համերաշ-

45 «Ժամանակ», Կ. Պոլիս, 12-25 մայիսի, թիւ 174, 1909, էջ 2:

46 Տնտ «Կոհակ», 30.V.1909:

47 Տնտ «Ազդակ», 12/25. IX. 1909:

48 Աստանայի եղեռնը, Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի օսմանյան երեսփոխան Էտիրների, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 42:

49 Մուշեղ արքեպիսկոպոս, Հայկական մղձաւանջը, Բոստոն, 1916, էջ 41:

50 «Մանզումի Էֆրեար», 4. IV. 1909:

Տարեկի Ղալթախչյան

Խության կոչեր պարունակող հոդվածներ, որոնք, թերևս, նպատակ ունեին նպաստելու թուրքերի և քրիստոնյա ազգային փոքրամասնությունների խաղաղ գոյակցության: Ընդ որում, նման հրապարակումներում ընդգծվում էր ոչ միայն համերաշխության ստեղծման ուղղությամբ երիտրուրքական իշխանությունների անզործությունը, այլև նոր ջարդեր հրահրելու նրանց քաղաքականությունը:

Այսպիսով, Կոստանդնուպոլիսի և Զմյուռնիայի հայ մամուլի՝ կիլիկիահայության կոտորածները լուսարանող հրապարակումները կարողացան լույս սփռել 1909 թ. Աղանայի կոտորածների իրական պատճառների վրա, իսկ որոշ դեպքերում՝ մատնանշել նաև ջարդերի իրական կազմակերպիչներին՝ երիտրուրքական իշխանություններին:

Tatevik Ghaltakhchyan

The First Reflections of the 1909 Adana Massacres in the Western Armenian Press

Summary

The Armenian massacres of April 1909 organized in Adana and surrounding regions were covered intensively in the Western Armenian press. The media outlets show that the information on the massacres in Adana and neighboring regions, organized by the Hamidian regime, were dominant in the Western Armenian press. Later most of the publications in the Western Armenian press tried to convince the society that the massacres were organized and provoked by the leaders of Young Turks and the government itself. In addition, Turkish regular army directly participated in the massacres of these period. In response to the baseless attempts of Young Turks' government to represent the Armenians as guilty in the massacres the Armenian press published many opposing articles. The Young Turks ignoring their promises given during the revolution limited the freedom of speech by resuming the persecution of the Western Armenian printed media.